

MAHMUD G‘AZNAVIYNING O‘ZBEK DAVLATCHILIGIDA TUTGAN O‘RNI VA AHAMIYATI

Habillayev Sardor Hamza o‘g‘li

O‘zbekiston-Finlandiya Pedagogika insituti
Boshlang‘ich ta‘lim va gumanitar fanlar fakulteti
Ijtimoiy-gumanitar kafedrasida 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud G‘aznaviyning har bir yurishlari, zabt etgan hududlari, davlatning boshqaruv shakllari, davlat lavozimlari, shuningdek, ilmfanga qo‘shgan hissasi haqidagi ma‘lumotlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Mahmud G‘aznaviy, Ma‘sud, Mahmud, G‘azna, Shimoliy Hindiston, Xorazm.

Аннотация: В этой статье освещаются военные кампании Махмуда Газневи, завоеванные территории, формы правления государства, государственные должности, а также его вклад в науку.

Ключевые слова: Махмуд Газневи, Масуд, Махмуд, казна, Северная Индия, Хорезм.

Annotation: this article covers information about Mahmud Ghaznavi's military campaigns, conquered territories, forms of government, public offices, as well as his contributions to science.

Keywords: Mahmud Ghaznavy, Ma'sud, Mahmud, Ghazna, North India, Khwarazm.

Somoniylar hukmdori Abdumalik o‘limidan so‘ng vazirlar taxtga marhumning o‘g‘lini o‘tqazadilar. Bunga manba tili bilan aytganda, “Somoniylar xonadoni uchun maqtovg‘a loyiq, xizmatlar qilib kelgan hamda noiblik va lashkarboshilik yo‘lini tutgan Alptegin qarshilik qiladi. Shu tariqa davlat arkonlari va Alptegin o‘rtasidagi muholiflik ko‘chayib avjiga chiqadi. Lashkarboshi Buxoroni tark etadi. Xatto shundan keyin ham ziddiyatlar tugamay, oxirida Alptegin va Buxoro qo‘shinlari o‘rtasida to‘qnashuv sodir bo‘lib, buxorolik lashkar mag‘lubiyatga uchraydi. Somoniylar xonadoni va Movarounnahr bilan aloqani uzgan Alptegin G‘azna viloyatida o‘z hukmronligini o‘rnatadi. Uning vafotidan (963) so‘ng G‘aznada navbati bilan Amir

Ishoq ibn Alptegin, Amir Bilgategin, Amir Piri, Amir Sabuqteginlar xukmronlik qilishadilar. G‘aznaviylar siyosiy sulolasiga asos solgan ham aslida ana shu Sobuqtegin bo‘ladi. Shu bilan birga G‘aznaning mintaqa siyosiy markazlaridan biriga aylanishida birinchi salmoqli qadamni Alptegin qo‘yganini ham esdan chiqarmaslik kerak.

Alptegin somoniylar bilan aloqani o‘zgan bo‘lishiga qaramay, somoniylar G‘aznada mujassamlashgan va quloqch yoyib borayotgan siyosiy-harbiy kuchga doimo ehtiyoj sezib kelganlar. Buning yaqqol isbotini Sobuqtegin va somoniy Nuh III (976—997) o‘rtasida Kesh atrofida bo‘lib o‘tgan uchrashuv (bunda Sobuqtegin Nuhni qo‘llab-quvvatlashi haqida va‘da bergan), yo bo‘lmasa 994-yili somoniylarning eng ashaddiy dushmanlaridan Abu Ali Simjuriyning tor-mor etilishida Sobuqtegin tutgan asosiy o‘rin orqali ko‘rish mumkin. Sobuqteginning obro‘-e‘tibori so‘nggi yillarda shu darajada yuqori bo‘lganki, u «din-u davlat himoyachisi (Nosir ad-din va ad-davla)» faxriy unvoni bilan mashhur edi. G‘aznaviylarning ham rasman, ham amalan siyosiy kuch sifatida tan olinishi 996 yilga to‘g‘ri keladi. Yuqorida ko‘rib chiqilganidek, qoraxoniylar bir necha marta Buxoroga tahdid soladilar. Tilga olingan yili esa Sobuqtegin somoniylarni Qoraxoniylar «changali»dan saqlab qoladi. Somoniy Nuh III raqib oldidagi zaifligini sezgan holda unga murojaat qiladi. Sobuqtegin esa Buxoroni qo‘lga olib, Qoraxoniylar bilan kelishuvga imzo chekadi. Bunga ko‘ra Amudaryodan janubda joylashgan barcha viloyatlar Sobuqteginning nomiga muhrlanadi. Uning vafotidan (997) keyin avvaliga taxtga bir oz muddat uning o‘g‘li Ismoil va 998 yildan esa boshqa farzandi Maxmud chiqadi. G‘aznaviylar qudrati va shuhratini oshirgan hukmdor ham aslida ana shu Maxmud hisoblanadi. Chunonchi, uning hukmronligi davrida (998—1030) Xorazm, Xuroson, Seyiston, Kobul, G‘azna, Shimoliy Hindiston kabi viloyatlar va makonlar g‘aznaviylar izmida bo‘lgan. Mahmudning o‘limidan so‘ng taxtga uning o‘g‘li Muhammad o‘tiradi, vaholanki, undan katta o‘g‘li (Mas‘ud) ham bor edi. O‘sha zamonda yozilgan manbalar sharhiga ko‘ra, Mahmud taxtni kichik o‘g‘li Muhammadga vasiyat qilish bilan birga, unga «Akang Mas‘ud bilan qarama-qarshilikka borma, agar u senga qarshi chiqsa, urushib yurma, nobud bo‘lasan», degan. Haqiqatan ham tez orada Mas‘ud va Muhammad o‘rtasida muxolifat yuzaga keladi.

G‘AZNAVIYLAR DAVLATIDA BOSHQARUV TIZIMI

G‘aznaviylar davri boshqaruv tizimi o‘zining murakkabligi bilan diqqatni jalb etadi. U ko‘p jihatdan somoniylar, qoraxoniylar zamonidagi davlat boshqaruvi tizimlariga yaqin va o‘xshash. Bu tabiiy hol. Chunki ilgari ham ta’kidlab o‘tganimizdek, har qanday boshqaruv tizimi (shakli) mavjud ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma’naviy-madaniy sharoitga bog‘liq bo‘ladi. Boshqa tomondan esa G‘aznaviylar hukmronligi ostida bo‘lgan Xuroson, Seyiston, Kobul, G‘azna kabi viloyatlar mintaqaning ajralmas tarkibiy qismlari bo‘lib kelganliklarini nazarda tutsak, boshqaruvchilik taraqqiyotidagi o‘xshashliklar, yaqinliklar sababi ma’lum bo‘ladi. Demak, boshqaruv tizimining markazida dargoh va devonlar (vazirliklar) turgan. Avvallari ham ko‘rilganidek, dargohga oliy hukmdor (G‘aznaviy hukmdorlar «Amir» unvoniga ega bo‘lganlar) hayoti va faoliyati bilan aloqador xizmatlar, amallar kirgan. Ular orasida «hojiblik» xizmati alohida e’tiborga loyiq. G‘aznaviylar davri bo‘yicha manbalarda biz hojiblikning quyidagi shakllariga duch keldik: ulug‘ hojib, saroy hojibi, navbatchi hojib, hojib-jomador» Ulug‘ hojib nafaqat boshqa hojiblar orasida, balki umuman mamlakat va davlat hayotida alohida mavqega ega bo‘lgan. Bunga ishora beruvchi bir necha misollar keltiramiz. Mahmudning o‘limidan keyin Muhammadning taxtga o‘tirishiga bosh-qosh bo‘lgan va qisqa muddatga bo‘lsa-da, boshqaruv ishlarini o‘z ixtiyorida mujassamlashtirgan ham ulug‘ hojib Ali Qarib bo‘ladi. Rasmiy marosimlarda ulug‘ hojib oliy hukmdorga eng yaqin joyni egallagan. Unga g‘oyat muhim vazifalar yuklatilgan. Katta ahamiyat kasb etuvchi janglarda ulug‘ hojibga qo‘shinning eng salmoqli va mas’uliyatli qismiga boshchilik qilish vazifasi yuklatilgan. Masalan, oliy hukmdor markazni boshqarsa, sipohsalor o‘ng qanotga, ulug‘ hojib esa chap qanotga qo‘mondonlik qilgan. Ulug‘ hojib o‘ta jiddiy harbiy yurishlar, maxsus saralangan qismlarni tekshirish, ta’minotini joyiga qo‘yish tadbirlarida ham faol bo‘lgani ma’lum. Oliy hukmdor va ulug‘ hojiblararo munosabatlar nechorlik bo‘lganligini shundan ham ko‘rish mumkinki, Mas’ud ulug‘ hojib Ali Qaribga yo‘llagan bir maktubida unga «fozil (ulug‘) hojib, birodar» deb murojaat qiladi. Saroy hojibining vazifasi tushunarli — u saroy eshikog‘asi bo‘lgan.

Dargoh faoliyatida sipohdor (saroy xizmatchisi), davotdor (oliy hukumdor shaxsiy hujjatlari, yozuv-chizuvi bilan bog'liq, ishlarga bosh-qosh xizmatchi), pardador (mahram, sir saqlovchi, pinhona vazifalarni bajaruvchi), martabador (saroydagi o'rta darajadagi amaldor), farrosh (saroydagi kichik xizmatchilardan), xazinachi, jomaxona (kiyim-kechak saqlanuvchi xona) boshlig'i kabi mansab va xizmatlarning ham o'z o'rni bo'lgan. Devonlar (vazirliklar) ijroiya idoralari bo'lganligi o'z-o'zidan tushunarli. Manbalarda bunday devonlardan beshtasining nomi tilga olinadi: Vazir devoni, ya'ni bosh vazir devoni harbiy ishlar devoni; (diplomatik va boshqa rasmiy tadbirlar, hujjatlarni rasmiylashtirish, tuzish devoni; hisob-kitob, ya'ni moliya devoni pochta-xabar devoni. G'aznaviylarning tashqi aloqalari masalasida ikki narsaga e'tibor berish lozim: ularning mintaqahududidagi munosabatlari va mintaqadan tashqaridagi aloqalari. G'aznaviylarni mintaqaning Movarounnahr, Farg'ona, Yettisuv, Sharqiy Turkiston qismlarida hukmron bo'lgan qoraxoniylar bilan munosabatlari haqida yuqorida bir qadar to'xtalib o'tgandik. 1001-yilgi Mahmud G'aznaviy va Nasr Qoraxoni o'rtasidagi kelishuvga binoan Amudaryo ikki tomon manfaatlarini ajratib turuvchi chegara hisoblangan. Garchi bu ahdnoma keyinchalik bir necha marta (asosan Qoraxoniylar tomonidan) buzilib turgan bo'lsa-da, umuman olganda, daryo ikki tomon uchun chegara bo'lib qolavergan. Buning sababini quyidagicha tushuntirish mumkin. G'aznaviylar uchun xuddi o'zlari kabi kuchga to'lib turgan Qoraxoniylar bilan munosabatlarni keskinlashtirishdan ko'ra Xorazm va Shimoliy Hindistonni buysundirish ham real, ham moddiy jihatdan ancha nafli edi. Buni shundan ham bilib olsa bo'ladiki, Maqsudning o'zi Shimoliy Hindistonga bir necha marta harbiy yurish uyushtirgan, Xorazmni bo'ysundirgan (1017-yili). Shu ma'noda Maxmud ko'proq uzoqni o'ylaydigan, mintaqadagi umumiy siyosiy vaziyatni yaxshi biladigan siyosatchi sifatida gavdalanadi. Ham hududiy, ham siyosiy-harbiy, iqtisodiy jihatlardan o'ziga yarasha qudratga ega bo'lgan Qoraxoniylar bilan birdaniga keskin siyosat yurgizish kaltabinlik bo'lardi. Shimoliy Hindistonda, keyinchalik Xorazmda erishilgan siyosiy-harbiy yutuqlardan so'ng esa g'aznaviylar qoraxoniylar bilan nafaqat tengma-teng raqobatlasha oladigan, balki ulardan ustunroq mavqega ham etishadilar. Madmudning

Shimoliy Hindistonga uyushtirgan yurishlari chog'ida bunday xavf voqelikka aylanishi ehtimolga yaqin bo'lgan. Shuning uchun ham u 1025 yili turk- o'g'iz urug'laridan bir qismiga (to'rt ming chodir) Xurosondan manzil beradi. Keyinchalik Mas'ud davrida ular kuchayib, g'aznaviylarga qaqshatg'ich zarba beradilar. Shimoliy Hindiston bilan aloqalarga kelsak, sovet tarixshunosligida bu o'lkaga nisbatan g'aznaviylar tutgan siyosat bosqinchilik, o'ljaparastlik, talon- torojlik xatti-harakatlari orqali tushuntirib kelingan. Fikrimizcha, bunday yondashuv ko'p ham to'g'ri emas. Chunki Shimoliy Hindiston, birinchidan, o'z davrida mintaqaning tarixiy tarkibiy qismi bo'lgan. Ikkinchidan, markazlari G'azna bo'lgan g'aznaviylar uchun Shimoliy Hindiston qo'shni o'lka bo'lgani tabiiy. Xuroson yo Seyistonga nisbatan ularning intilishlari va umuman siyosatlari qanchalik tabiiy bo'lsa, Shimoliy Hindistonga nisbatan ham shunday edi. Uchinchidan, g'aznaviylar ta'sir doirasida bo'lgan Shimoliy Hindistondagi mahalliy sulolalar, siyosiy kuchlarning mustaqillikka intilishlari, ularga qarshi kurashish, qarshilik ko'rsatishlari ham oddiy hol bo'lgan. Shularni nazarda tutgan holda g'aznaviylarning Xorazm yo Shimoliy Hindistonga harbiy yurishlarini o'sha davr siyosiy, iqtisodiy, xalqaro munosabatlari orqali baholash maqsadga muvofiq bo'ladi. G'aznaviylarning mintaqa madaniy hayotida tutgan roli haqida gapirarkanmiz, XI asr fan va madaniyati taraqqiyoti va olamshumul yutuqlarining o'rni katta bo'lgan. Albatta, buning sababini eng avvalo mintaqaning an'anaviy fan va madaniyat o'chog'i bo'lib kelganligi bilan bog'lash mumkin. Shu bilan birga, fikrimizcha, bunda g'aznaviylar sulolasi namoyandalarining mazkur sohaga bo'lgan munosabatlari, shaxsiy imkoniyatlari omili ham kam o'rin tutmagan. Chunonchi, Mahmud G'aznaviy ona tilisi turkiydan tashqari fors, arab, hatto pahlaviy tillarini ham mukammal bilgan, she'r bitgan. Shuning uchun ham bo'lsa kerak Mahmud va umuman g'aznaviylar hukmronlik qilgan markazlar o'z davrining madaniy muhitida eng oldingi o'rinlarda turganlar. Farruxiy, Unsuriy, Manuchehriy, Utbiy, Gardiziy, Bayhaqiy, Nosir Xisrav kabi mashhur shoirlar, tarixchilar, olimlar g'aznaviylar homiyligida faoliyat ko'rsatganlar. Buyuk ajdodimiz Abu Rayxon Beruniy ham G'aznaviylar saroyida ilm bilan shug'ullanib o'zining ko'plab mashhur asarlarini, jumladan, «Hindiston»,

«Geodeziya», «Xorazmning mashhur kishilari», «Mas'ud qonuni», «Mineralogiya», «Saydana»ni G'aznada yozgan. G'aznaviylar davrida qurilish, ma'rifiy ishlarga ham katta e'tibor berilgani ma'lum. G'azna, Balx, Nishopur, Shimoliy Hindiston shaharlarida madrasalar, masjidlar, xonaqoxlar, saroylar ko'plab qurilgani manbalarda o'z aksini topgan. Madrasalarda turli sohadagi fanlardan dars berilgan, ilmu toliblar uchun o'z zamonasida boy hisoblangan kutubxonalar eshigi doimo ochiq bo'lgan. Xulosa o'rnida, IX-X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda G'aznaviylar davlati tashkil topdi. O'rta asrlar mulkchilik zamonining bu yirik davlatini boshqarishda hukmdor xonadon Sharqning qadimiy davlat boshqaruvi an'alariga suyanib, muntazam harbiy qism va kuchli harbiy qo'shinlarga ega bo'lgan markazlashgan boshqaruv mahkamasini tashkil qildi. O'rta asrlarning bu yirik davlati o'zining boshqaruv tizimi jihatidan shubhasiz O'rta Osiyoda yirik mulkdorlar davlatchiligining shakllanishi va taraqqiyoti tarixini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi. Yurtimizda somoniylar sulolasi xukmronlik qilgan asrlar jo'shqin, voqealarga boy, namunali va saboqli davrdir. Eng muhimi, bu davrda mamlakatimizning, xalqmizning, tarixiy-madaniy taraqqiyotdagi an'ana va tajribalarimizning naqadar mustahkam poydevorga ega ekanligi namoyon bo'ldi. Zero, yuqorida aytilganidek, tushkunlik, qaramlik davrini boshdan kechirgan jamiyat yana yuksaklikka ko'tarila oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Maqsud Qoriyev "G'aznaviylar"
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М., 1963. С.322
3. Nazim Muhammad. The life and Times of Sultan Muhammad of Ghazna. Cambridge. 1931. P.25
4. Босворт К.Э Мусульманские династии. М..1971 С